

Andrzej Sędek
Akademia Podlaska
Siedlce

Perspektywa psychohistoryczna postaci i myśli politycznej Edwarda Abramowskiego

Edward Abramowski – socjolog, filozof, etyk, psycholog, a także działacz robotniczy i bojownik o niepodległość oraz „zwiastun «Solidarności»” (tak zatytułował książkę o nim Wojciech Giełżyński¹), do dzisiaj inspiruje wielu badaczy i myślicieli społecznych. Pozostał po nim imponujący dorobek w postaci książek oraz licznych artykułów w różnych, specjalistycznych pismach, zwłaszcza, że żył tylko 50 lat (1868-1918). Znany jest również współcześnie, popularny zwłaszcza w środowiskach alternatywnych.

Ten legendarny polski myśliciel i działacz społeczny funkcjonuje w dwójakiej roli. „Po pierwsze, jako ktoś na kształt anarchisty: zdecydowany krytyk odgórnego przymusu, instytucji państwa, zwolennik oddolnych inicjatyw społecznych, socjalista krytykujący marksizm z pozycji wolnościowych, piewca wyzwolenia jednostek z więzi narzuconych przez instytucje. Po drugie, kreśli się jego portret jako swoistego świętego – w znaczeniu kogoś tak uduchowionego, i unoszącego się pół metra nad ziemią, rozciągającego aurę miłości i wyrozumiałości niczym skrzyżowanie Buddy i św. Franciszka”².

Jego twórczość budziła wiele kontrowersji jeszcze za życia. Oprócz zwolenników, m.in. uczniów i ludzi tej miary, co Maria Dąbrowska czy Stefan Żeromski, była grupa zagorzałych przeciwników, krytykujących jego poglądy i idee, m.in. Ludwik Kulczycki, który „(...) uderzył z całą mocą w anarchizm Abramowskiego, Kazimierz Kelles-Krauz bronił przed nim marksizmu, a inni socjalizmu w ogóle”³. Do oponentów należeli: Jan Hempel krytykujący jego utopizm, Bolesław Limanowski, dla którego był zbyt lewicowy, i wielu innych. Krytyka Abramowskiego spotykała się z natychmiastową reakcją ze strony jego uczniów, którzy na ataki odpowiadali z dużym zaangażowaniem, niekiedy gwałtownie.

Zagadnienia, którymi się zajmował – jednostka i jej relacje ze społeczeństwem, władza, kultura, etyka i estetyka, kooperatywy, kultura polityczna

¹ W. Giełżyński, *Edward Abramowski. Zwiastun „Solidarności”*, Londyn 1986.

² R. Okrasa, *Komentarz do artykułu Edwarda Abramowskiego „Pomniejszyciele ojczyzny”, „Obywatel” 2009, nr 1, s. 135.*

³ O. Lange, *Socjologia idei Edwarda Abramowskiego*, Kraków 1928.

– skłaniają w dalszym ciągu do refleksji i są atrakcyjne dla badaczy. Pogląd taki wyraził m.in. Andrzej Ruslan Nowicki⁴, pisząc: „Znaczenie własnego życia w przeżywaniu dziejów Polski lat 1948-1989 potwierdziło przewidywania i obawy Abramowskiego z modelem «socjalizmu państwowego», a następnie dziesięciolecie restauracji kapitalizmu umocniło przekonanie właśnie, że w pismach Abramowskiego należy szukać modelu życia społecznego”⁵.

Myśl społeczno-filozoficzna Abramowskiego była atrakcyjna zarówno dla zwolenników, jak i przeciwników jego poglądów, co przyczyniło się do powstania jego legendy. Jedni, poddając analizie twórczość naukową i publicystyczną, widzieli uzasadnienie dla swoich poglądów dotyczących różnego rodzaju kłopotów politycznych czy ideologicznych, identyfikowali się z nimi, inni natomiast znajdowali w Abramowskim przeciwnika, w którego można uderzyć.

Wraz z rozwojem legendy Abramowskiego powstawało wiele prac poświęconych różnym aspektom jego twórczości. Dziesięć lat po jego śmierci ukazała się pierwsza, obiektywna praca Oskara Langego⁶. W 1924 roku Konstanty Krzeczkowski, przyjaciel, uczeń i wyznawca poglądów Abramowskiego, wydał książkę poświęconą jego życiu i twórczości⁷.

Po II wojnie światowej twórczość Abramowskiego poddano ostrej krytyce, zarzucając jej negatywny wpływ na rozwój ideologii socjalistycznej. Krytyka nieco złagodniała po roku 1956. Podkreślano, że twórczość Abramowskiego miała wiele pozytywnych aspektów, zwłaszcza w początkowym okresie. Później ulegała ewolucji tak, że „(...) naukowci socjaliści (...) nie znoszą Abramowskiego, traktując go jak wyrodka, nazywając utopistą i anarchosyndykalistą (co w ustach marksistów jest obelgą najwyższego stopnia)”⁸.

Legenda Abramowskiego odżyła po 1968 roku wraz z głębokim kryzysem tradycji lewicowych. Damian Kalbarczyk uzasadnia to zapotrzebowaniem w Polsce na szlachetnego bohatera, ułatwiającego budowę nowego etosu lewicowego oraz z powodów politycznych – przeprowadzenia bezkrwawej rewolucji, zmieniającej porządek społeczny poprzez organizacje samorządowe⁹.

Abramowski jest interesujący z powodu jego wszechstronnych zainteresowań. Początkowo były one inspirowane przez marksizm i skierowane na problematykę struktur społeczno-ekonomicznych, a w ostatnim etapie życia zajęły się psychologią, teorią poznania i socjologią.

Był pierwszym profesorem i kierownikiem Katedry Psychologii (włączonej do nauk filozoficznych) Uniwersytetu Warszawskiego. Mimo że nie miał ku temu żadnych formalnych uprawnień (nie posiadał nawet matury), był faktycznym autorytetem naukowym w tej dziedzinie. Prowadził liczne badania eksperymentalne, głównie nad podświadomością i pamięcią. Psychologia zdefiniowała ostatni etap jego życia. Prace z tej dziedziny psychologii publikował

⁴ A.R. Nowicki, *Moje spotkania z Edwardem Abramowskim*, <http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,6073>.

⁵ Ibidem.

⁶ Ibidem.

⁷ K. Krzeczkowski, *Edward Abramowski 1868-1918*, w: E. Abramowski, *Pisma*, t. 1, Warszawa 1924, http://dir.icm.edu.pl/pl/Pisma/Tom_1/.

⁸ W. Giełżyński, op. cit., s. 5.

⁹ D. Kalbarczyk, *Przedmowa*, w: E. Abramowski, *Rzeczpospolita przyjaciół*, Warszawa 1986.

w Szwajcarii, Belgii i Francji. Recenzji jego prac podejmowali się ówcześni czołowi psychologowie o międzynarodowym uznaniu, m.in. Binet Poeron¹⁰. Praktykę psychologiczną odbył m.in. w laboratoriach Genewy, współpracując z Édouardem Claparèdem¹¹. Wydane we Francji książki Abramowskiego *Le subconscient normal. Nouvelles recherches experimentales*¹² i *L'Analyse physiologique de la perception*¹³ były w tamtych czasach jednymi z najbardziej wpływowych, napisanych przez polskiego autora, na które powoływał się m.in. Paul Sartre¹⁴.

Był człowiekiem o rozległych horyzontach badawczych. W dziedzinie psychologii zdobył popularność europejską, jako socjolog znajdował się w grupie wybitnych współczesnych mu uczonych polskich. Był teoretykiem kooperatywności, na którym wychowały się całe rzesze spółdzielców. Jest również autorem prac z zakresu filozofii, etyki i estetyki.

Bogata literatura poświęcona życiu i działalności Edwarda Abramowskiego, powstająca na przestrzeni lat, świadczy o żywym zainteresowaniu intelektualistów polskich tym człowiekiem legendą.

Ocena różnych aspektów jego twórczości prezentowana w licznych pracach uwarunkowana była kontekstem politycznym, czasem historycznym, w którym powstawała. Autorzy opracowań najczęściej mieli określone przekonania ideologiczne, dla których Abramowski był bohaterem pozytywnym lub upatrywali w nim mitycznego przeciwnika.

Tymczasem Abramowskiemu należy się pamięć obiektywna i nieocenzurowana. Z tych powodów warto, jak sądzę, spojrzeć na tę jakże fascynującą postać z perspektywy różnych publikacji powstałych w ciągu niemal 100 lat.

Podejście to ma swoje uzasadnienie. Wojciech Giełżyński wskazuje, że „(...) żaden historyk nie napisał pracy o «generacji abramowszczyków» – tych którzy mniej więcej przed stu laty ulegli jego charyzmie i do końca życia pozostali wierni jego ideałom. Był to kwiat postępowej inteligencji, przeważnie centrolewicowej, bliskiej PPS, w latach pierwszej wojny związanej z «aktywizmem», czyli stawiającym na Piłsudskiego lub Sikorskiego (byle nie na Dmowskiego). Zdumiewające: nie mało lewicujących patriotów – wiernych idei służby społecznej, przejętych losem uboższych warstw i niechętnym «nowobogackim» – wnuków, a nawet prawnuków tamtej generacji, która sama siebie nazywała «abramowszczakami» – daje o sobie znać do dziś”¹⁵.

¹⁰ J. Budkiewicz, *Poglądy psychologiczne Edwarda Abramowskiego*, „Psychologia Wychowawcza” 1964, nr 3.

¹¹ Édouard Claparède (1873-1940), szwajcarski psycholog, pedagog i lekarz. Od 1904 profesor uniwersytetu w Genewie i kierownik jego laboratorium psychologii eksperymentalnej, w 1912 współzałożyciel (z P. Bovetem) Instytutu J.J. Rousseau (wyższa uczelnia pedagogiczna). Jeden z twórców psychologii wychowawczej i pedagogiki eksperymentalnej, wykorzystywał wyniki badań psychologicznych w praktyce pedagogicznej, był twórcą koncepcji wychowania funkcjonalnego oraz koncepcji szkoły na miarę dziecka.

¹² E. Abramowski, *Le subconscient normal. Nouvelles recherches experimentales*, Paryż 1914.

¹³ Idem, *L'Analyse physiologique de la perception*, Paryż 1911.

¹⁴ B. Dobroczyński, *Historia podświadomości*, „Charaktery” 2009, z. 6 spec., *Klucz do twojej nieświadomości*.

¹⁵ W. Giełżyński, *Wschód wielkiego wschodu*, Warszawa 2008, s. 37.

Liczne opracowania i artykuły poświęcone Abramowskiemu można uporządkować i zamknąć w czterech zasadniczych okresach historycznych:

- percepcja postaci i twórczości Edwarda Abramowskiego do 1918 roku;
- interpretacja myśli Edwarda Abramowskiego w dwudziestoleciu międzywojennym (1918-1939);
- publikacje poświęcone życiu i twórczości Edwarda Abramowskiego w latach 1945-1989:
 - a) idee Abramowskiego w Polsce powojennej (1945-1957),
 - b) ostrzeżenie myśli i idei Edwarda Abramowskiego i ich związki z ówczesną sytuacją polityczną w Polsce (1957-1989);
- abramowszczyzna w III Rzeczypospolitej (1990-2009).

Współpraca historii i psychologii

W procesie poznania naukowego występują wspólne obszary zainteresowań badawczych dyscyplin z pozoru odległych od siebie. Relacje takie, pomimo oczywistej odmienności przedmiotu badań historii czy psychologii, są jednak możliwe.

Ukazując wydarzenia, zjawiska i procesy historyczne, nie poprzestajemy jedynie na rejestrowaniu faktów, ale staramy się je uporządkować i wyjaśnić. Historyk analizujący rzeczywistość historyczną odwołuje się do wiedzy psychologicznej nawet wtedy, gdy nie jest tego w pełni świadomy¹⁶.

W wyjaśnianiu historycznym coraz częściej bierze się pod uwagę zmienne i konteksty zachowania o charakterze psychologicznym. Okazuje się, że historia może być przydatna do rozwoju psychologii, ale także i psychologia może się przydać w badaniach historyków.

Od drugiej połowy XX wieku rozwija się w Polsce psychohistoria – jeden z najbardziej oryginalnych, ale i kontrowersyjnych kierunków badawczych. Nie rozstrzygnięto do końca, czy psychohistoria to odrębna dyscyplina naukowa, czy jest tylko częścią którejś z nich – zwłaszcza historii. Stosowana terminologia może świadczyć o tej niepewności. Oprócz terminu „psychohistoria” funkcjonuje też określenie „psychologiczna interpretacja przeszłości”¹⁷, „historia przesiąknięta psychoanalizą”¹⁸. Tomasz Ochowski dodaje, że historia psychologiczna realizuje przynajmniej jeden z następujących celów:

- „1. Zastosowanie interpretacji psychologicznej do wyjaśniania:
 - a) wydarzeń i procesów historycznych,
 - b) zachowań oraz procesów wewnątrz psychicznych jednostek i grup uwikłanych w dane wydarzenie bądź procesy dziejowe.
2. Charakterystyka znaczenia wydarzeń historycznych w życiu jednostek i grup oraz sensów nadawanych historii poprzez jednostki i grupy.

¹⁶ M. Dymkowski, *Wprowadzenie do psychologii historycznej*, Gdańsk 2003, s. 12.

¹⁷ T. Pawelec, *Dzieje i nieświadomość. Założenia teoretyczne i praktyczne badacza psychohistorii*, Katowice 2004, s. 19.

¹⁸ T. Ochowski, *Więzienne losy Kazimierza Prużaka*, w: *Od Edwarda Abramowskiego do Jana Józefa Lipskiego. Z dziejów niepodległościowego i demokratycznego nurtu w polskim ruchu socjalistycznym*, Warszawa 2002.

3. Wykorzystanie psychologii jako nauki pomocniczej w badaniach z zakresu historii, a szczególnie takich dziedzin jak historia życia codziennego, historia mówiona, biografistyka i tym podobne.
4. Poświęcenie obszaru zmiennych istotnych dla psychologa o szeroko rozumiane czynniki historyczne.
5. Wykorzystanie materiałów historycznych jako źródła danych dla psychologii.
6. Analiza wątków psychologicznych i wpływu uwarunkowań psychologicznych w pracach historyków oraz wątków historycznych i wpływu uwarunkowań historycznych pracach psychologów¹⁹.

Psychohistoria była przedmiotem wielu sporów w środowisku historyków. Najwięcej kontrowersji budziło wyłączenie korzystanie z dorobku psychoanalizy. „Wczesna psychohistoria”, rozwijająca się niemal jednocześnie z psychoanalizą Freuda, trwała do lat pięćdziesiątych XX wieku.

Nawiązując do psychoanalizy, amerykański badacz Erik Hans Ericson wprowadził do obiegu naukowego termin psychohistoria, dlatego uważa się go za ojca tego kierunku badań, rozumianego jako studiowanie życia jednostkowego i zbiorowego metodami psychoanalizy i historii²⁰. Pierwsze prace z tego zakresu pojawiły się już w drugim dziesięcioleciu XX wieku, ale właściwy rozwój zapoczątkował w latach pięćdziesiątych Ericson. Analizując postacie historyczne, przeszłość wybitnej jednostki traktował jako studium przypadku. Równocześnie jednak widział potrzebę charakterystyki psychospołecznego funkcjonowania jednostki. Wybitna jednostka, jego zdaniem, dostarcza ludziom nowych idei i wpływa na bieg historii. Wydarzenia życiowe badanej osoby powinny być ujmowane nie tylko z punktu widzenia jej rozwoju psychicznego, ale również na tle warunków społeczno-kulturowych²¹.

Mimo że na ogół historycy nie kwestionowali podjęcia współpracy z psychologami, to stosowanie wyłącznie psychoanalizy do analizy postaci historycznych poddali krytyce. Stanowisko takie prezentuje m.in. Jerzy Topolski, uważając to za klasyczny przykład myślenia ahistorycznego, ponieważ psychohistorycy doszukują się ukrytych, nieświadomych symptomów działań ludzkich, traktując człowieka jak marionetkę poruszaną przez fatalistyczne siły w nim tkwiące²².

Psychologowie z kolei uważają, że wyznaczniki ludzkich dziejów nie sprowadzają się wyłącznie do świadomych działań ich uczestników. Postulat zgłębiania psychologicznego wymiaru przeszłości – ludzkich uczuć, zgłasza np. Marc Bloch, którego trudno uznać za zwolennika teorii Freuda²³. Psychologia, jego zdaniem, nie jest jednak tylko strefą pełną świadomości, a motywy, którymi w swoim życiu kierują się niektórzy ludzie, nie zawsze są jasne i logiczne.

Tomasz Pawelec, powołując się na biografię Adolfa Hitlera autorstwa Roberta G.L. Waita, uważa, że ludzie nie zawsze zachowują się racjonalnie

¹⁹ Ibidem, s. 116.

²⁰ T. Pawelec, *Psyche i Klio. Historia w oczach psychohistoryków*, Lublin 2002, s. 6.

²¹ Z. Zaborowski, *Osobowość Lecha Wałęsy*, Warszawa 1995, s. 112.

²² J. Topolski, *Świat bez historii*, Poznań 1998, s. 126.

²³ M. Bloch, *Pochwała historii, czyli o zawodzie historyka*, Łódź 1960, s. 221.

i rozsądnie²⁴. „Czyż nie jest zadaniem historyka spróbować wyjaśnić takie zachowanie, wtedy zwłaszcza, gdy ma ono skutki doniosłe dla danego podmiotu, jak i dla innych? Czy wolno nam pominąć potęgę irracjonalności przy motywowaniu istot ludzkich”²⁵.

Z tych powodów odrzucenie psychoanalitycznego paradygmatu nie oznacza, że należy zakwestionować cały dorobek Freuda i jego kontynuatorów. Oprócz badaczy w całości odrzucających psychoanalizę są też i tacy, którzy wyrażali bardziej umiarkowane opinie. Należy do nich Wiliam Mc Kinley Runyan, autor przetłumaczonej na język polski książki, w której przedstawił metodologię badań psychobiograficznych²⁶. Ujmuje on psychobiografię dość szeroko w sensie wykorzystywania teorii psychologicznej. Oprócz niektórych osiągnięć psychoanalizy (dotyczącej np. wpływu nieświadomych motywów na zachowania czy oddziaływanie mechanizmów obronnych) psychobiografia może opierać się również na koncepcjach fenomenologicznych, behawioralnych, a także poznawczych.

Zarówno Freud, jak i Ericson, stosujący wyłącznie psychoanalizę do analizy postaci historycznych, spotkali się z krytyką.

Współcześnie przy sporządzeniu psychobiografii łączy się orientację psychologiczną z socjologiczną i historyczną. Osobowość i zachowanie są kształtowane w ciągu całego życia. Psychobiografia musi poza tym uwzględniać zawsze kontekst kulturowy i historyczny. Runyan uwzględnia wprowadzenie w psychobiografię psychoanalizy, ale też perspektywy psychologii osobowości, różnic indywidualnych, psychologii rozwoju człowieka, a także psychologii społecznej i politycznej²⁷. Dodać należy, że dawna psychologia rozwojowa zajmowała się wyłącznie rozwojem w okresie dzieciństwa i dorastania, współczesna zaś dotyczy całego cyklu życiowego. Badania oparte o ten paradygmat dotyczą różnych sfer życia psychicznego – emocji, motywacji, intelektu i osobowości²⁸.

Problem relacji między historią a psychologią doczekał się już w polskiej literaturze pewnych opracowań naukowych. Historycy częściej jednak sięgają do dorobku innych niż psychologia nauk o człowieku, m.in. socjologii, demografii i antropologii kulturowej. „Wydaje się, że nadeszła odpowiednia pora, aby oczyścić wizerunek psychologii w oczach historyków, zlikwidować lub przynajmniej zredukować szkodliwe wobec niej uprzedzenia”²⁹.

Przywoływany wcześniej metodolog historii Jerzy Topolski, krytykując psychoanalityczną drogę poznania naukowego, jednocześnie wskazuje, że w każdym wypadku za faktami historycznymi stoją ludzkie myśli, emocje i działania. Z wiedzy gromadzonej przez psychologów może korzystać historyk, ustalając, jak te zmienne wpływają na procesy dziejowe³⁰.

²⁴ T. Pawelec, *Dzieje i nieświadomość...*

²⁵ Ibidem, s. 205.

²⁶ W. Mc Kinley Runyan, *Historia życia a psychobiografia*, Warszawa 1992.

²⁷ Ibidem.

²⁸ *Rozwój człowieka w ciągu życia*, red. M. Tyszkowa, Warszawa 1998.

²⁹ M. Dymkowski, op. cit.

³⁰ J. Topolski, *Wprowadzenie do historii*, Poznań 2006.

Używając pojęć: „psychologia historyczna” i „historia z treściami psychologicznymi”, przytaczam tabelę porządkującą w pewnym zakresie nomenklaturę tego zagadnienia.

Tabela 1. Zadania badawcze psychologii historycznej

Psychologia historyczna	
Wspomagająca swoją naukę macierzystą	Stosowana, wspomagająca historię
(psycholog korzysta z materiałów historycznych)	(psycholog posiłkuje poznanie historyczne)
określanie i testowanie zakresu obowiązywania teorii psychologicznych na podstawie materiałów historycznych	<ul style="list-style-type: none"> – wyjaśnianie zdarzeń, zjawisk i procesów historycznych odwołujących się do teorii psychologicznych*; – współudział w ustalaniu wiarygodności źródeł historycznych; – pomoc w przygotowaniu narracji historycznej; – rekonstrukcja psychologicznych uwarunkowań deformacji poznania historycznego; – „zhistoryzowanie” metod, pojęć i teorii psychologicznych

* Przede wszystkim teorii powstałych na gruncie poznawczego nurtu psychologii; gdy wyjaśnienia odwołują się do teorii psychodynamicznych, zwłaszcza freudowskiej psychoanalizy, psychologia historyczna jest tożsama z wąsko rozumianą psychohistorią.

Źródło: M. Dymkowski, op. cit., s. 14.

Propozycja analizy historii życia Edwarda Abramowskiego w perspektywie psychobiograficznej

Podstawowym celem biografów jest zrozumienie swojego bohatera, wyjaśnienie podejmowanych przez niego decyzji i działań. Od dawna wiadano, że biografia to nie tylko ciąg zewnętrznych zdarzeń składających się na życie i dokonania konkretnego człowieka. Niekiedy jednak nie dochodzi do pełnego opisu życia, gdyż każde wydarzenie ma wiele aspektów. Jest pewna grupa czynników wpływających na selektywność relacji biograficznych, które powstają poza kontrolą autora. Są to:

- „1. ograniczenia techniczno-metodologiczne, polegające na tym, że wszystkie metody gromadzenia danych dostarczają informacji niekompletnych,
- 2. ograniczenia historyczne, na skutek których wiele informacji o życiu osób dawno żyjących jest nieosiągalnych lub bezpowrotnie straconych,
- 3. ograniczenia etyczne, za sprawą których pewne informacje biograficzne nie nadają się do zbierania ani ujawniania,
- 4. ograniczenia ekonomiczne”³¹.

Biografię historyczną od psychobiografii różni przede wszystkim to, że w pierwszym przypadku występuje tzw. zdroworozsądkowe psychologizowanie, w drugim zaś stosujemy osiągnięcia niektórych dziedzin psychologii teoretycz-

³¹ W. Mc Kinley Runyan, op. cit., s. 79.

nej, np. psychologii rozwoju w ciągu życia, psychologii osobowości i psychologii społecznej.

Analiza przebiegu życia jest skomplikowanym zadaniem z punktu widzenia metodologii badań, dlatego też wskazane jest w badaniach wyjście od analizy sekwencji (faz) życia.

W przypadku Edwarda Abramowskiego zwykle wyróżnia się cztery etapy, w których dokonywała się modyfikacja czy też reorientacja jego poglądów³². Podział ten wykorzystano też w innych opracowaniach. Z punktu widzenia psychobiografii Abramowskiego wydaje się, konieczne wyodrębnienie dodatkowego etapu – okresu wczesnego dzieciństwa, mającego związek z kształtowaniem się jego politycznej sylwetki, w genezie pojmowania i uprawiania przezeń działalności społecznej i politycznej.

Etapy życia i twórczości Edwarda Abramowskiego:

- wczesnego dzieciństwa (1868-1878);
- lata młodości i aktywna działalność w ruchu socjalistycznym (1878-1896);
- tworzenia koncepcji socjalizmu bezpieczeństwa (1896-1904);
- formowania i realizacji programu zmyślenia powszechnego (1905-1907),
- działalność naukowa i dydaktyczna w dziedzinie psychologii doświadczalnej (1908-1918).

Wyodrębniona problematyka historii dzieciństwa przebiega wokół następujących zagadnień badawczych:

- postawy dorosłych wobec dzieci oraz dzieciństwa;
- warunki, które kształtowały procesy rozwojowe dzieci;
- subiektywne doświadczenie dzieciństwa w przeszłości;
- wpływ dzieci oraz dzieciństwa na dorosłych;
- społeczne, kulturowe i psychologiczne funkcje dzieci w rodzinie i szerszej zbiorowości³³.

Życiu Abramowskiego towarzyszyło wiele traumatycznych, osobistych wydarzeń, które niewątpliwie wywarły wpływ na kształtowanie się jego poglądów i funkcjonowanie społeczne. Należą do nich: śmierć matki i żony, rozstanie z drugą żoną, ciężka przewlekła choroba, uzależnienie od narkotyków³⁴.

Wskazane byłoby także zbadanie problemu braku środowiska rówieśników szkolnych i ewentualnego ich wpływu na rozwój emocjonalny młodego chłopca.

Innym atrakcyjnym poznawczo zagadnieniem jest zbadanie wpływu wybitnych nauczycieli domowych (Maria Konopnicka, Konrad Prószyński, Stefania Sempołowska) na rozwój intelektualny Abramowskiego. W problematyce tej mieści się pytanie o zaniechanie zdobycia formalnego wykształcenia (brak matury, nie ukończone studia).

³² B. Cywiński, *Myśl polityczna Edwarda Abramowskiego*, w: *Twórcy polskiej myśli politycznej*, Wrocław 1978, s. 32.

³³ T. Pawelec, *Dzieje i nieświadomość...*, s. 176.

³⁴ M. Dąbrowska, *Życie i dzieło Edwarda Abramowskiego*, Warszawa 1925.

Poszukiwanie odpowiedzi na pytanie, jakie są źródła filozoficznych, psychologicznych i estetycznych inspiracji Abramowskiego, to kolejna propozycja analizy twórczości tego myśliciela przełomu wieków.

Stosunek Abramowskiego do socjalizmu, religii, patriotyzmu, państwa i śmierci to problemy, które z pewnością nie wyczerpują wszystkich zagadnień godnych uwagi i wymagają dalszych badań.

Andrzej Sędek

The psychological and historical perspective of the figure and political thought of Edward Abramowski

Summary

The article is the proposal of the researches devoted the figure of Edward Abramowski in the psycho- and historical perspective. The issues which he was interested in – an individual and its relation with the society, power, culture, cooperation, political culture – they still lean towards reflections and they are research attractive.

There are many articles and studies devoted to Abramowski' life and activity which were published during one hundred years. From this reasons it is worth to look at this fascinating figure in the different perspectives of publications which inspire so many researchers.

The historical explanation, especially according his life should be considered in the psychological aspects.

In this article it was explained the problem of the relations between the history and the psychology what it admits that the history is needed in the psychology developing but also the psychology can be important in researches of historians.

